

UOT 821.512.162

Natavan MUSTAFAYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
natavan.mustafaeva@mail.ru

ƏNVƏR MƏMMƏDXANLININ “BABƏK” ƏSƏRİNDƏ TARİXİ GERÇƏKLİK VƏ YAZIÇI TƏXƏYYÜLÜ

Açar sözlər: tarixi həqiqət, yazıçı təxəyyülü, orijinala uyğunluq, bədii qəhrəman, sənətkarlıq

Keywords: historical reality, the imagination of the write, the conformity to the original, the artistic hero, art

Ключевые слова: историческая действительность, воображение писателя, соответствие оригиналу, художественный герой, мастерство

Giriş. Görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi və siyasi xadimi Babək əl-Xürrəmi şəxsiyyətinin özünəməxsusluğu və mübarizə yolu ilə tarixçi alimlərlə yanaşı, ədiblərimizin də hər zaman diqqətini özünə cəlb etmişdir. Babək mövzusunda dair bədii əsərlərdən Cəfər Cəbbarlının “Od gəlini” faciəsi, Osman Sarıvəllinin “Babək”, Bəxtiyar Vahabzadənin “Dar ağacı” pyesləri, Cəlal Bərgüşadın “Sıyrılmış qılınc” romanı və digərlərinin adlarını çəkmək olar. Poeziyada isə Babəkin misilsiz qəhrəmanlığını öyən 300-dən çox şeir və bir neçə poema mövcuddur ki, onlarla müqayisədə Xəlil Rza tərəfindən dilimizə tərcümə edilən İlya Selvinskinin, Rəsul Rzanın “Babək” poemaları və Əli Kərimin “Babəkin qolları” şeiri bədii cəhətdən mükəmməl əsərlər olduqları üçün xüsusilə seçilirlər.

Bu əsərlər sırasında Xalq yazıçısı Ənvər Məmmədخانının “Babək” bədii filminin ssenarisi, “Xürrəmilərin ağ şahini” və nəhayət, “Babək” tarixi romanı tarixi nəşrin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Ədibin çox böyük sevgilə qələmə aldığı “Babək” romanı ədəbi tənqid tərəfindən “bədii sanbalına görə çağdaş Azərbaycan nəsrinin uğurlarından” biri kimi qiymətləndirilmişdir [5].

Babək mövzusu ədibin uzun illər boyu gərgin axtarışlarının nəticəsidir. “Məncə, “Babək” Ənvər Məmmədخانının qürurunu, mərdliyini özündə əks etdirən, qəlbinə, ruhuna, səciyyəsinə uyğun gələn obrazdı. Elə buna görə də ustadı bu qədər məşğul etmişdi” [1].

Ə.Məmmədخانının Babək mövzusunda dair ərsəyə gətirdiyi tarixi əsərlərinin hər biri onun bədii təfəkkürünün məhsulu olmaqla yanaşı, həm də xalqımızın qan yaddaşını əks etdirən qiymətli sənət inciləridir. Təsvir olunan faktlara və hadisələrə yanaşma tərzilə diqqəti cəlb edən bu əsərlərin ideyaca müasirliyi, bugünün aktual problemləri ilə sıx bağlı olması onları daha maraqlı və oxunaqlı edən cəhətlərdəndir.

Yazıçı sovet imperiyasının ən çətin və mürəkkəb dönəmində bu quruluşa etirazını tarixi mövzulara müraciət etmək yolu ilə bildirmişdir. Çünki Babəkin şəxsiyyətində

Azərbaycanın itirilmiş dövlətçiliyinin bərpası, parçalanmış məmləkətin birləşdirilməsi, bütövləşdirilməsi amali dayanır.

Ə.Məmmədخانlının azadlıq ideali məhz Babəkin simasında öz bədii ifadəsini tapmışdır. Babəkin başlıca ideali – vətəninin azadlığı və bütün məzlum xalqlar üçün azad bir cəmiyyət qurmaq arzusudur.

Babək ərəb işğalçılarına, ədalətsizliyə, zülmə, qullar dünyasına qarşı mübarizəyə atılmış bir qəhrəman idi. İyirmi ildən artıq davam edən mübarizəsində Azərbaycana həm maddi, həm mənəvi əsarət gətirən ərəb istilacılarına ağır zərbələr endirmiş, öz azadlığını və şərəfini qoruyan bir xalqın misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərməyə qadir olduğunu bütün dünyaya sübut etmişdir. Yüz minlərlə xalq ordusunu qələbədən-qələbəyə aparan böyük sərkərdə Babəkin həyat və mübarizəsi bu baxımdan bütün nəsillərə bir nümunədir.

Ənvər Məmmədخانlı bu əsəri “bu və ya digər dərəcədə hamını sıxan mənəvi əsarət dövründə azadlıq eşqinə və azadlıq eşqilə yaratmışdı” [8, s.11].

“– Ey yazıqlar, siz heç vaxt dərk etməyəcəksiniz ki, azadlıq yangısı nə deməkdir. O dəhşətli yangı ki, ürəyi yandırır külə döndərir” [8, s.407].

Babəkə həsr olunmuş əsərlərin yaranma tarixi. Ənvər Məmmədخانlı ömrünün son iyirmi ilini, demək olar ki, Babək mövzusu üzərində işləməyə həsr etmişdir. Özünə qarşı son dərəcə tələbkər olan ədib dövrün siyasi, fəlsəfi, dini cərəyanlarını, Babəkin şəxsiyyətini, tarixi hadisələri, hərəkətin dərin daxili ziddiyyətlərini və nəticədə içəridən dağılmasına gətirib çıxaran tarixi amilləri bütün təfərrüatına qədər araşdırmışdır. O, Azərbaycan, türk, rus dillərində olan tədqiqatlarla yanaşı, həm də ərəb, fars və yunan qaynaqlarından tərcümələrlə də yaxından tanış olmuşdur.

“...Onun ərəb tarixçilərindən Məsudin, Təbərinin fikirlərindən, məşhur İran şərqşünası Səid Nəfisnin “Azərbaycan qəhrəmanı Babək Xürrəmidin” əsərindən, habelə bir çox digər mənbə və məxəzlərdən faydalandığı şəxsizdir” [4, s.102].

Mövzuya dair mühüm tarixi mənbələrə bələd olmadan, dövrün ruhuna, ovqat və psixologiyasına işıq salan məxəzləri toplayıb saf-çürük etmədən, əlbəttə ki, uğurlu bədii əsər yaratmaq mümkün deyil. Ə.Məmmədخانlı Azərbaycan tarixinə faktlar və sənədlərlə aydınlıq gətirmiş bir çox məqamlarda keçmişin qaranlıq və öyrənilməmiş səhifələrini canlandırmışdır.

Bu tarixi əsərlərin yaranmasına gəlincə, 1975-ci ildə xalq qəhrəmanı Babəkə həsr olunmuş “Xürrəmilərin ağ şahini” pyesini qələmə alan Ə.Məmmədخانlı iki il sonra, yəni 1977-ci ildə “Babək” filminin ssenarisini yazır. Ssenari əsasında çəkilmiş “Babək” filmi ətrafında böyük qalmaqal yaranır. Bunun əsas səbəbi əvvəllər Babəkə yaxın olmuş, sonra isə xəyanət edərək satqın çıxmış erməni Səhl ibn Sumbatın milli mənsubiyyəti ilə bağlı idi. Filmin nümayişinə mane olmaq üçün Ermənistandan Moskvaya yüzlərlə qərəzli məktub göndərilsə də, ziyalılarımız və tətixçilərimiz bu müddəaların əsassız olduğunu sübut etdikdən sonra, nəhayət ki, film nümayiş etdirilir və rəğbətlə qarşılanır.

Həmin ərəfədə erməni yazıçısı Sero Xanzadyanın Babəkə qarşı böhtan və iftira dolu ittihamlarına Ənvər Məmmədخانlı özünəməxsus təmkin və inkaredilməz tarixi faktlarla cavab da yazır. Lakin bu yazı o zaman çap edilmədiyinə görə yalnız ədibin vəfatından sonra “Tarix” qəzetinin 26 yanvar 1991-ci il sayında işıq üzü görür.

Görkəmli ədib, təəssüflər olsun ki, nəzərdə tutduğu böyük epik vüsətli epopeyasını tamamlaya bilməmişdir. Tarixi romanın I hissəsindəki geniş epik lövhələr, panoramlı təsvirlər, mürəkkəb hadisələr, çoxsaylı obrazların mövcudluğu, süjet xəttinin çoxşaxəli inkişafı da onu göstərir ki, yazıçı məhz epopeya yaratmaq arzusunda imiş. Ə.Məmmədخانlının ölümündən sonra Xalq yazıçısı Anar onun arxivindən tapılmış natamam romanın birinci hissəsini və “Babək” filminin ssenarisini ikinci hissə kimi birləşdirərək vahid roman adı altında çap etdirmişdir. Bu iki hissə müxtəlif janrlarda yazılmış olsa da, əsərlərin arasındakı üslub yaxınlığı, oxşarlıq, hətta eynilik diqqəti çəkir. Eyni zamanda, eyni obrazların mövcudluğu, ideyanın məntiqi cəhətdən bir-birini tamamlaması bütöv bir əsər təsiri bağışlayır.

“Babək” romanı orijinal təhkiyə tərzə və tarixi koloriti əks etdirməsi baxımından qiymətli əsərdir. Burada qələmə alınmış xarakterlərin dolğunluğu, hadisələrin gərginliyi, fikirlərin dərinliyi, siyasi toqquşmaların və dini, fəlsəfi axtarışların dramatizmi canlı boyalarla təsvir olunmuş, səciyyəvi cizgilərlə rəsm edilmişdir.

Romanın əsas təsir gücü Babək və onun ətrafında baş verən hadisələrdə, bu hadisələrə münasibətlərdə daha bariz şəkildə özünü göstərir. Xarakterlərin və hadisələrin toqquşması, situasiyalarda bir-birini izləməsi, demək olar ki, bütün xətlərin Babək obrazının ətrafında birləşməsi özünəməxsus üsullarla, maraqlı psixoloji yanaşmalarla şəxsiyyət və zaman, bədii obraz və real qəhrəman xətlərinin bir-birini tamamlayaraq bitkin xarakter kimi təqdim edilən romanda tarixi mövzu üçün vacib olan dərin müşahidə, hadisələri ümumiləşdirmə bacarığı, yüksək yazıçı məharəti, eyni zamanda, istər bədii, istərsə də tarixi təfəkkürün ustalıqla birləşdirilməsi diqqəti cəlb edir.

Əlbəttə, sadə oxucu üçün roman dili o qədər də anlaşıqlı, rahat qavranılan deyil. Lakin yazıçının oxucunu öz arxasınca aparmaq və öz səviyyəsinə qaldırmaq cəhdi təqdirəlayiqdir. Ə.Məmmədخانlı qələmə aldığı mühitin daxili mahiyyətinə, obrazların şəxsi duyğularına dərinlən nüfuz edərək həyat həqiqəti reallığı ilə canlandırmışdır. Əsər yalnız inikas məharəti ilə deyil, həm də məzmun tərəvəti, tarixi gerçəkliyə sədaqət təzahürləri ilə bədii dərkə cəlb edir.

Diqqətimizi çəkən cəhətlərdən biri də romanın gərgin süjetli olmasıdır. Burada süjet və hadisələrin intizar doğuran bir şəkildə qurulması onda olan dramatizmi qüvvətləndirir. Ədib, demək olar ki, bir-birilə zəif əlaqəsi olan səhnələr, artıq, gərəksiz surətlər, ikinci dərəcəli mövzu yaratmamışdır.

Romanın digər məziyyəti odur ki, əsas süjet əsərin mərkəzində duran baş qəhrəmanın, yəni Babəkin taleyi üzərində qurulmuşdur. Sovet dövründə yaranmış ən yaxşı sənət əsərlərinə diqqət yetirərkən onların böyük əksəriyyətində klassik ənənələrə biganəlik nəzərə çarpır. Belə ki, baş qəhrəman əvəzinə əsasən tarixi hadisələri və yaxud kütləni göstərmək meyli bu əsərlərə daha çox xasdır. Böyük bədii əsərlərin dəyərini orada iştirak edən kütlənin sayı ilə təyin etməyə çalışırdılar. Zənnimizcə, bu, doğru yanaşma deyildi. Çünki əsər bədii lövhələrin dərinliyi, fəlsəfi məzmunu və əsas qəhrəmanın gərəyincə və layiqincə təsvir edilməsi ilə dəyərlidir. Əlbəttə, Ə.Məmmədخانlının “Babək” romanında o dövrdə baş vermiş bir çox tarixi hadisələr öz geniş inikasını tapmışdır. Lakin bu təsvirlər heç də əsərə yamaq təsiri bağışlamır, mövzunun hərtərəfli açılmasında, bir növ, yardımçı rolunu oynayır. Bu

həm də Ənvər Məmmədخانının qədim ənənələrə sadıqlığının göstəricisidir. Həmçinin Babək surətini hərtərəfli açıb göstərmək üçün doğru yoldur.

Ə.Məmmədخانının bədii sənətindəki dərin realizm və yüksək romantika əsas xətlərdir və üzvi surətdə bir-birilə birləşir. Yazıçı hadisələri adi məişət çərcivəsində deyil, romantikləşdirilmiş bir şəkildə təsvir edir və bu yaradıcılıq fəndindən əsasən müsbət qəhrəmanlarını göstərərəkən istifadə edir.

Bütün yaradıcılığı boyu lirizmə üstünlük verən Ə.Məmmədخانlı son romanında da lirizmdən mövzuya uyğun dərəcədə, peşəkarcasına bəhrələnmişdir. Digər əsərlərinə, xüsusilə də hekayələrinə nisbətən lirizmə çox yer verilməməsinin səbəbi epik vüsətli romanda hadisələrin geniş dövrü əhatə etməsi və obraz zənginliyinə görə mümkün deyildir. Həmçinin bütün məqamlarda lirizmi qoruyub saxlamaq əsərin dəyərini azalda bilərdi. “Müəllif lirik roman yazmayıb, tarixi romanın bir sıra epizodlarında lirizmin imkanlarından qədərində və yerində istifadə edibdir. Bu cəhəti əsərin məziyyəti kimi qiymətləndirmək lazımdır” [2, s.176].

“Və o, indi getdiyi o yerdən qayıdırdı, o yerdən ki, yazda adyalsız, qışda yorğansız keçinmiş, ömrünün ən acı tarixi orada başlanmışdı. Uşaqlığı orada qurtarmışdı. O, bu dünyada ürəyinə ən əziz olan adama orada rast gəlmişdi və bu o vaxt idi ki, o yerin dağ kəndlərində o il yenə aclıq başlanmışdı” [7, s.174]. Bu epizodun təsvirində məhz emosional ifadə tərzini özünü büruzə verir. “Bugünkü nəsr dilimizin, bir şeiyyə qədər də mənalı, dərin mənalı dilimizin yaradıcılarından biri olan ustad Ənvər Məmmədخانının ... incə, lirik, şairanə dilinə vurğundum. Həm də təkcə mən yox. Məncə, yaşıdım nasirlərin hamısı. O, bizimcün ilk gəncliyin məhəbbət məktubları qədər əziz, əvəzolunmaz, təkrarsızdır. Onun kimi yazmaq, dili onun kimi bilmək mavi arzumuzdur” [1]. Ənvər Məmmədخانını, bir çox həmkarları kimi, özünə ustad sayan görkəmli yazıçı-alim Əzizə Cəfərzadə ondan bir müəllim kimi sənət əsərlərini yaratmaq işində sənətkarlıq sirlərini əxz etdiyini etiraf edir.

Tarixi həqiqətlərin bədii əksi. Məlumdur ki, XX əsrin 30-cu illərinin sonlarından başlayaraq, xüsusilə də 1941-1945-ci illər müharibəsində Azərbaycan sovet ədəbiyyatında tarixi mövzulara böyük maraq oyanmışdı. Keçmiş dövlət xadimlərinin, şairlərin, böyük xalq hərəkatı rəhbərlərinin həyat və mübarizəsini işıqlandıran poemalar, romanlar, dram əsərləri yaranırdı. Xüsusilə də müharibənin ağır illərində xalqa qəhrəmanlıq tarixini yada salmaq və onlara layiq mübarizə aparmaq məqsədilə tarixi əsərlər ərsəyə gəlirdi. Yəni zaman özü bədii yaradıcılıqda tarixi mövzunu ön plana çəkmişdi.

Tarixi mövzuda əsərlər yaranmaqla yanaşı, həm də yazıcının tarixi mövzuya münasibəti, estetik prinsipləri və düzgün bədii həlli barədə qızgın ədəbi mübahisələr gedirdi. O zamankı dövrü mətbuatı nəzərdən keçirərəkən tarixi mövzuda yaranan əsərlərə münasibətdə tarixçilərlə yazıçılar arasında müəyyən mübahisələrin mövcudluğu diqqəti çəkir.

Təbii olaraq, bu da ədəbi tənqiddə öz əksini tapmışdır və mübahisələrin mərkəzində “tarixi həqiqət” və “bədii təxəyyül” məsələsi dururdu.

Tarixçilərin tarixi olduğu kimi ədəbiyyata gətirmək tələblərinə cavab olaraq tənqidçi Mehdi Hüseyn yazıcının tarixi mövzuya düzgün sənətkar münasibəti haqda qiymətli fikirlər söyləmişdir. Onun qənaətinə görə, yazıçı tarixi hadisələri eynən

olduğu şəkildə qələmə almamalı, əsasən onun bədii inikasını verməlidir. Hər hansı konkret dövrün bütün cəhətləri bədii ümumiləşdirmələr səviyyəsinə qaldırılmalıdır.

Mehdi Hüseyn “Yazıçı və tarix” adlı məqaləsində tarixlə bədii yaradıcılıq arasında əsaslı fərqlərin mövcud olduğunu qeyd edərək göstərir ki, dövrün ictimai-siyasi münasibətlərini hərtərəfli öyrənmək, eyni zamanda hər hansı bir tarixi simanın fəaliyyətilə bağlı dəqiq, mükəmməl məlumatları üzrə çıxararaq xronoloji şəkildə qələmə almaq tarixçinin vəzifəsidir.

Tənqidçi yazıçı mövqeyinə isə belə aydınlıq gətirir: “Yazıçı tarixçi deyildir. Yazıçı tarix kitabı yazmır. Yazıçının təsir gücü daha dərin olduğu üçün onun hadisələrə və şəxsiyyətlərə birtərəfli yanaşmağa qətiyyəti haqqı yoxdur. Yalnız böyük həqiqətləri dürüst və hərtərəfli göstərən sənətkar həqiqi təsir gücünə malik ola bilər” [6, s.113].

Bu fikrə əsaslanaraq söyləmək istəyirik ki, Ənvər Məmmədخانlı tarixi əsərlər yazarkən məhz bu ölçü və meyarlara ciddi riayət etmiş sənətkarlardandır.

Ə.Məmmədخانlı əsərlərinin oxunaqlı olması üçün təsvir etdiyi dövrü, şəxsiyyətləri tarix baxımından düzgün təsvir etməklə yanaşı, fərdi yaradıcılıq təxəyyülünə də geniş meydan verir. Şirin təhkiyə tərzilə, tarixi romana macəra hadisələr və psixoloji qat da əlavə edən ədib, sözün əsl mənasında, tarixi müasirliklə qovuşdurur.

Əsərdə tarixi hadisələrə yeni yanaşma tərzilə hiss olunur, mübarizə üz-üzə gələn qüvvələrin qarşılaşmasından daha çox obrazların daxilində, psixoloji aspektdə davam edir. Yazıçı tarixi həqiqətə sadıq qalmaqla bərabər, dövrün psixologiyasını əks etdirməyə daha çox diqqət yetirir. Əlbəttə Ə.Məmmədخانlı tam xronoloji əsas üzərində qurulmuş bir əsər yaratmamışdır. Əsərdə tarixi hadisələrin bədii inikasını verən müəllif Babək dövrünü həqiqətə uyğun şəkildə əks etdirə bilmişdir. Babəkin və onunla çiyin-çiyinə vuruşan xalqın mübarizəsini, şəxsən burada Babəkin rolunu ədib layiqincə işıqlandırmışdır. O, hadisələri elə təsvir edir ki, oxucu onların, həqiqətən, doğru olduğuna qətiyyətlə şübhə etmir.

Bu məqalədə “Babək” tarixi romanında verilən hadisələrin nə dərəcədə real tarixi faktları əks etdirdiyini araşdırmağa səy göstərəcəyik. Əlbəttə, həcmi nəzərə alaraq, əsasən, tarixi təsvirlərin müəyyən hissəsini təhlilə cəlb edəcəyik.

Əsər nə qədər reallığı əks etdirsə də, burada ədibin obrazlı təxəyyülünün tarixi gerçəkliklə sintezi daha çox nəzərə çarpır.

Romanda tam olmasa da, əksər hadisələr xronoloji ardıcılıqla təsvir edilir. Əsərdə gənc Babəkin taleyinin kəskin dönüşlərini izləyir, Babək kimi formalaşmasında onun dünyagörüşünün, həyat təcrübəsinin, ağrı-acıların, əzab-əziyyətlərin nə qədər həlledici rol oynamasından agah oluruq. Daha sonralar get-gedə püxtələşərək böyük azadlıq hərəkatının qüdrətli sərkərdəsi kimi gözlərimiz önündə canlanır. Və sonda zülmə, haqsızlığa qarşı barışmaz olan bu əzəmətli qoşun başçısı Babək azadlıq yığışıyla yanib kül olur. Əsər düşməyə boyun əyməyən cəsur, ədalətsevər el qəhrəmanının edam səhnəsi ilə başa çatır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Babək” romanında tarixi təfəkkürlə bədii təxəyyül qovuşuq şəkildə təsvir edilmişdir. Burada daha çox bədii təxəyyül tarixi hadisələrlə paralel olaraq özünü büruzə verir. Yəni bədii əsərdə tarixiliklə bədii

təxəyyülün sintezi bütün komponentləri ilə əsərdə üzə çıxır. Faktların əsərlərdə əks olunması dərəcəsini göstərmək məqsədilə tədqiqatçı Məleykə Hüseynova “XX əsr Azərbaycan nəsrində lirik-psixoloji üslub və sənətkar fərdiyyəti” adlı əsərində bu baxımdan tarixi romanları şərti şəkildə iki qrupa ayırır. Birinci qrupa daxil olan tarixi romanlarda faktların, real sənədlərin ön planda olmasını və obrazların gerçək dünyalarındakı prototiplərinin eyni olduğunu, yəni fərqlənmədiklərini diqqətimizə çatdırır. “İkinci qrupa daxil olan tarixi romanlarda isə real tarixi faktlar, arxiv sənədləri fon rolunu oynayır. Başqa sözlə desək, tarix təhrif olunmur. Gerçəkliyin reallıqlarına tam əməl olunur. Bununla belə, ikinci qismə daxil olan tarixi romanlarda heç bir arxiv sənədində əksini tapmayan mənəvi dünyanın bənzərsizliklərinə xüsusi diqqət yetirilir. Ə.Məmmədخانlının “Babək” romanı məhz ikinci qrupa daxil olan əsərlərdəndir” [2, s.124]. Alimin Ə.Məmmədخانlı yaradıcılığıyla bağlı gəldiyi düzgün elmi nəticə bizi də qane edir: “Belə ki, məqalədə apardığımız elmi təhlillər bu fikrin həqiqətə uyğun olduğunu təsdiqləyir.

Ə.Məmmədخانlı romanda Babəkin yaşadığı dövrün hadisələrini tarixə uyğun şəkildə əks etdirmək üçün epoxanın əyani mənzərəsini, siyasi çarpışmaların, dini məzhəb və təriqətlərin səhnələrini inandırıcı şəkildə canlandırır. O, İslam tarixini, Məhəmməd peyğəmbərin dünyaya gəlişini, onun İslamı yaymaq yolunda çəkdiyi cəfaları və islam ordularının böyük işğalçı hərbi səfərlərini, eyni zamanda Zərdüştdinli İranın qocaman Sasanilər imperatorluğunu tar-mar edib İslamı qəbul elətdirməsi, digər tərəfdən, xristian dininə mənsub olan Bizans imperatorluğundan bir çox Asiya və Afrika vilayətlərini qopardaraq ərəblərin öz hakimiyyəti altına alması kimi bir çox faktları yığcam, lakin tarixə və özünəməxsus yazı manerasına uyğun, bəzən lirik-psixoloji üslubda təsvir etməsi, əlbəttə ki, əsərin daha cazibədar olmasına gətirib çıxarır. Ədib həmçinin tarixi romanda, Əməvilər və Abbasilər xilafətlərinin hakimiyyət illərinin siyasi mənzərəsini kifayət qədər əhatəli göstərmək üçün Harun ər-Rəşiddən başlayaraq həmin dövlətlərin, demək olar ki, bütün başçıların (Əmin, Məmun, Mötəsim) obrazlarını reallıqla yaratmışdır.

Anar “Ənvər Məmmədخانlının Babək dastanı” adlı məqaləsində bununla bağlı fikrini belə ifadə edir: “Şübhəsiz, tarixi məlumatların bolluğu, Şərq keçmişinin çoxçeşidli siyasi hadisələrinə, şəxsiyyətlərinə istinadlar, isimlər və coğrafi adlar, müxtəlif fəlsəfi, dini etiqadların şərhı – mətni bir qədər ağırlaşdıran bütün bu cəhətlər oxucudan müəyyən hazırlıq tələb edir” [8, s.11].

Əsərdə dövr siyasi çaxnaşmaları – hakimiyyət uğrunda nəhayətsiz çəkişmələri və irili-xırdalı müharibələri, saray sui-qəsdləri və ixtilafları, amansız kütləvi qırğınları ilə ön planda canlandırılır. Şübhəsiz, romanda düşüncə sayıqlığının, əhd-peyman sadıqlılığının, mənəvi dəyanətliyin təzahürünə də rast gəlinir. Ələlxüsus Babəkin və onun sadıq döyüşçülərinin (Tərxan, Azin və s.) timsalında yazıçı milli şüurun dirçəlişinin, xalq, vətən təəssübü çəkmək, doğma torpağın taleyini, bütövlüyünü düşünmək cəhdlərini izləyir və bu məziyyətlərinə görə həmin surətləri ən dolğun boyalarla təsvir etməyə çalışır.

Romanın süjet xətti də tarixiliklə bədiiliyin vəhdəti üzərində qurulub. Əsərin əsas qəhrəmanı, Xürrəmi hərəkətinə mənsub olan real tarixi şəxsiyyət Babəkin nəfəsi hər yerdə duyulur. Bütün xətlər məhz onun ətrafında birləşir, məhz onun hökmü və təsiri

ilə tamamlanır. Tarixdə müxtəlif fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, bir sıra mötəbər qaynaqlarda Babəkin türk şəhəri Ərdəbildən olması və türk dilində danışmasının dəqiq fakt olduğu sübuta yetirilir və bu fikirlər romanda da öz inikasını tapmışdır.

Tarixi həqiqətlərdən biri də 816-cı ildə Cavidanın həlakından sonra Babəkin xürrəmilərə başçı, Bəzz qalasında ixtiyar sahibi olması faktıdır. Onun bu işin başına keçməsi qanlı döyüş yolu ilə deyil, ölüm ayağında Cavidanın “son vəsiyyəti”, “ruhunun bədənindən çıxıb Babəkin ruhuna qovuşması” ilə səciyyələnir və ədib ondan təsirli dramatik məqam kimi özünəməxsus şəkildə faydalanmışdır. Cavidanın tədbirli arvadı Zərnisə sevdiyi Babəki uca mərtəbəyə qaldıraraq meydana toplaşmış insanlara ərinin “vəsiyyət”ini öz qətiyyətli nitqi ilə çatdırır və onları buna inandırmağı bacarır.

Şübhəsiz, Babək də yaranmış münasib fürsəti əldən vermir və bu, onun gələcək həyatı və mübarizə yolunu müəyyənləşdirir. Bu yüksək döyüşçü vəzifəsinə onu seçdiklərinə görə xalq qarşısında and içərək onların etimadını doğruldacağına söz verən Babək öz arzularını dilə gətirir: “Və bilin ki, əgər üsyanımız azadlıq üçündürsə, azadlığımız bərabərlik üçündür. Əgər qara torpağa atılan qızıl dəni biz əkiriksə, gərək bəhrəsi də bizim olsun! Əgər bu dünyanın zəhmətini və cəfasını biz çəkirsə, gərək səfası da bizim olsun! Və nəhayət, elə bir zamanə gəlsin ki, bütün dünyanın nemətləri bütün insanlar arasında tən bölünsün!” [7, s.213-214]

Tarixi romanda müasir həyatımızla səsləşən qəhrəmanlıq səhnələri, həmçinin bəşəriyyəti bu gün də düşündürən azadlıq fikirləri geniş yer almışdır. Babək surəti öz mətin iradəsi və düşməyə qarşı barışmazlığı ilə bütün bu cəhətləri özündə təcəssüm etdirir.

Azadlıq, dönə-dönə yanib külə dönən və hər dəfə yenidən dirilən səməndər quşudur [7, s.242] ki, Babək onun uğrunda canından keçməyə hər zaman hazır olduğunu sübuta yetirir. Xalqa dönük çıxmaq, öz mənafeyini onlardan üstün tutmaq kimi mənfi keyfiyyətlər Babəkin təbiətinə yaddır. Bu, xüsusilə də qəhrəmanın həyatının son məqamında – edam zamanı daha aşkar müşahidə olunur. “...Bu dünyada insanın bir gün azad yaşamağını qırx il boyunduruq altında sürünməkdən üstün” tutan [7, s.213] Babəkin Afşinin gətirdiyi əfv fərmanından imtina etməsi labüd idi: “Sənin xəlifən məni əfv eləməyib. Əqidəmə, xalqıma, özümə xəyanət bahasına həyatımı mənə satmaq istəyib. Miskin bir həyat! (Aman fərmanını Afşinin ayağı altına ataraq). Və belə şeylər, bəlkə, bir gün sənə lazım oldu. Babək xəlifələr mərhəmətinə möhtac deyil!” [7, s.261]

Bizim gözüümüz önündə şücaətli cəngavərin və cəsur azadlıq carçısının əzəmətli heykəli ucalır.

Babəkin yuxarıda qeyd etdiyimiz fikri həyatda olduğu kimi, əsərdə də öz təsdiqini tapır. Ənvər Məmmədخان Babəkin ölümündən sonra da əslən türk olan, lakin ərəblərə satılmış böyük sərkərdə Afşinin taleyini izləyir. Babəkə kömək istəyi əks olunan məktubu Xəlifə Mötəsimin əlinə keçərkən ondan aman diləyən Afşin çox keçmədən zindanda məhv olur. Vətəninə, millətinə xəyanət edənlərin aqibəti belə də olmalıdır.

Hətta ölümə belə qəhrəmanlıqla sinə gərən Babək edam səhnəsində, cəlladın qılıncının sıyrıldığı anda da meydanda mərdanə dayanmışdır. O, düşməyə baş əymir, xəlifənin onun sağ qalması üçün irəli sürdüyü şərtlərinə baş əyməyərək özünü, həyatını qurban verməyi üstün tutur. Onun cəsarət və qətiyyəti qarşısındakı düşməni –

Xəlifə Mötəsimi də sarsıdır. Pərdənin arxasında cəlladlar Babəki edam etdikləri zaman uzun sürən səssizlikdən təəccüblənən xəlifə onları çağıraraq niyə başlamadıqlarını sorur, cavabında isə onların öz işlərini başa çatdırdıqlarını duyduğunda sıçrayıb yerindən qalxır: “Ola bilməz! Mən çibin vızıltısı eşitdim, – Əbu Sürəyya fəryadı eşitmədim”. Hər iki cəllad başlarını aşağı saldılar və xəlifənin cəlladı dedi:

– Başımız aşağı, üzümüz qaradır, ya əmirəlmöminin, çünki kafir bənd-bənd doğrandı, amma kip dodaqlarından nə ün çıxdı, nə ənin...” [8, s.409]

Zənnimizcə, Ə.Məmmədخانlı burada bir qədər mübaliğəyə yol vermişdir. Belə ki, ədib edam səhnəsində Babəkin bu dözülməz ağrılara cıncırını belə çıxarmadığını təsvir edir. Əlbəttə, o, polad kimi əyilməz, məğrur sərkərdə idi. Amma nəticədə o da bir insan idi. Onun da bu dəhşətli ağrılara dözümlü həddi var idi. Yəqin ki, edam əmri icra edilərkən üzünün rəngi avazımamış və azacıq da olsa, sızıltı sezilməmiş deyildi. Lakin Ə.Məmmədخانlı sevdiyi qəhrəmanını yüksəkliklərə qaldırmaq məqsədilə ona zərrə qədər toz qondurmadan bu cür təsirli və qürurverici səhnə yaratmışdır.

Ənvər Məmmədخانlının ecazkar fırçası Babəkin müəzzəm bədii əksini romantik sənətkar qüdrətilə təsvir edərək əlçatmaz zirvələrə yüksəlir. Onun Xəlifə Mötəsimlə qarşılaşdığı son səhnəni ədib məharətlə Şekspir faciələri səviyyəsinə qaldırmağı bacarmışdır desək, zənnimizcə, mübaliğəyə yol vermiş olmaıq.

Babək cismən həlak olsa da, fikrən ərəb işğalçılarına qalib gəlir. O, arzuladığı azadlığın heç də uzaqda olmadığına və böyük xalq hərəkatının mütləq qalib gələcəyinə bütün varlığı ilə inanır. Onun ölümü ilə Babək dastanına da son qoyulacağını bəyan edən Xəlifə Mötəsimə qüdrətli sərkərdənin cavabı özünü gözlətmir: “Ey kor yapalaq, bütün müstəbidlər kimi, sən səhv edirsən, çünki mənim dastanım elə bir dastandır ki, nə Babəklə başlanmışdır, nə də Babəklə qurtaracaq!” [8, s.407]

Tarixi romanın bir məziyyəti də odur ki, Babəkin yaşadığı dövrün müəyyən tarixi, etnoqrafik, ictimai-siyasi mahiyyəti haqqında hərtərəfli bilgilər əldə edirik.

Əsərdə xalqın həyat tərz, adət-ənənəsi, özünəməxsusluğu ifadə edilir, o dövrün baş verən hadisələrinin təkinə enilir, ədib onları bütün detalları ilə təsvir edərək tarixiliklə müasirliyin vəhdətini bədii təxəyyüldə canlandırır.

Yazıçı məlum tarixi faktlara müdaxilə etmədən əgər yeni bir hadisə əlavə edirsə, bu, həmin dövrün tarixi koloritindən kənara çıxmır. Əksinə, əsəri daha da maraqlı və oxunaqlı edir.

Oxucu müəlliflə bərabər sanki səyahətə çıxır. Bazar və bazar camaatı, Həmədan, keçilən yollardakı kənd və qəsəbələr, sadə peşə adamları, zəhmətkeş insanların əhatəsinə düşürük, təbiətin əlvan mənzərəsinin seyrinə dalırıq. Bununla yanaşı, həm də xəlifələrin, onların zövcələrinin, vəzir-vəkilin və zəngin həyat sürən insanların yaşayışı ilə də yaxından tanış oluruq. Yazıçı-alim Əzizə Cəfərzadə əsərdəki tarixi hadisələrin təsvirini qum səhralarında bir-birinin ardınca düzülmüş karvan qatarına bənzədir: “Romanın ilk səhifələrindən keçmişimizin mürəkkəb bir aləminə düşür oxucu. Elə bil dövrünün, zamanının müdrik, bacarıqlı bəzircanbaşı və sarbanının çəkib əzəmətli, sonsuz qum səhralarıyla apardığı karvandır romandakı hadisələr. Qara nərin boynundakı kələng zənginin on fərsəxlərdən eşidilən əzəmətli, dərin və

sükunət, qarşıda xilas vahəsindən xəbər verən səsinə eşidirsən... Və nərin – yox... ustad ədibin təmkinli addımlarıyla, tələsmədən irəliləyirsən” [1].

Ərəb xəlifələrinin səltənəti dövründə feodal özbaşınalığı, anarxiyası baş alıb gedirdi. Ə.Məmmədخانlı əsərdə onların zəif xalqı əzmələrini, məzlumların qanını tökərək bütün sərvətlərini əllərindən alıb müqavimət göstərənlərə divan tutduqlarını real şəkildə əks etdirməklə həm də feodalizmin qorxunc daxili aləmini açıb göstərir.

Tarixdən məlumdur ki, işğalçılar qəsb etdikləri ölkənin əhalisini parçalamaqla, bir-birinə qarşı qoymaqla gücdən salırdı. Bu həm də onların həmin ərazini idarə etmək üsulu idi. Babəklə yerli feodallar arasındakı intriqanın, yəni münafişənin səbəbkarı məhz ərəb işğalçılarıdır. Gənc Babəkin ilk cəsarətli addımı Qaraca dədənin ağır zəhmətlə düzəltdiyi kuzələri, cürdək və dolçaları insafsızcasına qırıb ayaqlar altına tökən azgün ərəblərlə üzləşməsi və onlara müqavimət göstərməsi epizodudur. Realistik bir tərzdə göstərilən ixtilaf ərəb xəlifəsinin Babək və xürrəmilərlə nə qədər barışmaz ziddiyyətdə olduğunu ifadə edir. Bu motivin bədii əksi Ə.Məmmədخانlının “Babək” əsərində kifayət qədər dolğunluğu ilə ədəbi yaddaşa köçürülüb.

Əsərdə göstərilən tarixi gerçəkliklərdən biri də İslam dövrünün ifrat yasaqları məfhumu idi. İmam Əhməd Hənbəlin İslam dünyasında əxlaq pozğunluğuna qarşı apardığı mübarizədən ətraflı söz açılaraq qeyd olunur ki, onun müridləri vaxtaşırı Bağdadda, xilafətin digər şəhərlərində meyxanələri, şərab satılan dükənləri dağıdır, şərab çəlləklərini küçələrə axıdırdılar, eyş-ışrətə qurşanan nəğməkar cariyələri həbs edir, onların musiqi alətlərini sındırırdılar. Çünki İslam əxlaqsızlıqla yanaşı, şərabı və musiqini, hətta gülməyi belə haram buyururdu, ancaq dişlərin görünmədən gülümsəmək olardı. Və Ənvər Məmmədخانlının yazdığına görə, qadağalardan biri də o idi ki, küçədə bir kişinin qadınla söhbət etməsi böyük qəbahət sayılırdı. Belə ki, əgər bu qadın onun halalı idisə, bir müsəlmanın küçədə camaat qarşısında öz arvadıyla söhbət eləməsi iyrənc hərəkət kimi qiymətləndirilirdi, yox, əgər qadın naməhrəm idisə, bu, artıq zinakarlığa bərabər bir cinayət idi [8, s.172].

Lakin tarixdən də məlumdur ki, o dövrdə İslamı qəbul etdirdikləri xalqlara bu yasaqları tətbiq etmələrinə baxmayaraq, İslamın qayda-qanunlarına düzgün riayət etməyənlərin böyük əksəriyyəti elə ərəblərin özləri idi. Bunlar tarixi əsərlərdə yazılmış faktlarla üst-üstə düşən məqamlardır. Ənvər Məmmədخانlı da romanda bu faktı təsdiqləyir: “Təsir əks-təsirə bərabər bir bütün bu ifrat yasaqlara baxmayaraq, məhz X əsr İslam dünyasının öz xəlifələrinə bərabər ən çox içki içdiyi, ən çox çalğı çaldığı, ən çox şux mahnılar oxuduğu və ərəb poeziyasında şərabı tərənnüm edən “tərabat” janrının ən çox çiçəkləndiyi bir dövr idi” [8, s.173].

Ənvər Məmmədخانlının əsərində xüsusi vurğulanan tarixi həqiqətlərdən biri – Abbasilər dövründə şiələrin həlledici rolu qabardılır: “...Bu Əməvi xəlifələrinin yüzillik hakimiyyətinə son qoyularkən İran həlledici rol oynadı. Xorasanlı Əbülmuşlümün qara donlu, qara çalmalı və qara bayraqlı alayları qara bir sel kimi Doğarıdan Batariya axaraq “dinsiz” Əməvi xəlifələrini Suriyada taxtdan saldılar və peyğəmbərin əmisi Abbasın nəslindən olan “dindar” Abbas xəlifələrini İraqda taxta çıxartdılar.

Beləliklə, Abbasilər xilafəti ərəb xəlifələrilə iranlı vəzirlərin dövlətinə çevrildi, xilafətin paytaxtı İrandan uzaq olan Suriyadan yaxında qonşu olan İraqa köçürüldü və

Dəclə çayı sahilindəki Bağdad adlı kiçik bir İran kəndinin yerində uçan yeni bir şəhərin – Bağdadın şöhrəti bütün iqlimlərə yayıldı” [8, s.134].

Qeyd etmək lazımdır ki, İmam Əbu-l-Fərəc əl-İsfahaninin “Kitab əl-əğani” əsərində Abbasilərin Əməvilərə qarşı öz hərəkətlərində Xilafətin Şərq əyalətlərinin, xüsusilə Xorasan əhalisinin dəstəyinə arxalanmaqları və şiə ideologiyasının Əməvilər əleyhinə əsas qüvvə kimi istifadə edilməsi haqda şəhadət verilir [3, s.29].

Əsərdə diqqətimizi çəkən Rəbil düşünülmüş obraz deyil, həqiqi tarixi şəxsiyyətdir. Sadəcə, onun əsl adı Dibil əl-Xuzaidir. Bu adın əsərdə təhrif olunmuş şəkildə təqdim edilməsi, zənnimizcə, əlyazma nüsxəsindən köçürülmə prosesi zamanı baş vermişdir. Məlumdur ki, ərəb əlifbasının qanunauyğunluqlarına görə, nöqtələr yerini dəyişdikdə sözlər də dəyişərək başqa anlam verə bilər. Əlbəttə, bunu söyləməkdə məqsədimiz bu ağır zəhmətə qatılmış və əsəri ərsəyə gətirmiş insanların işinə qətiyyətlə kölgə salmaq deyildir. Əksinə, bu möhtəşəm sənət əsərini oxucuların ixtiyarına verdikləri üçün onların hər birini minnətdarlıq hissi ilə anırıq.

Ərəb ədəbiyyatında azadfikirliliyi təmsil edən şairlər arasında Dibil əl-Xuzainin xüsusi yeri var. Acıdilli, həcv ustası olan şairi Əbu-l-Fərəc əl-İsfahani istedadlı şair kimi təqdim edib göstərir ki, nə xəlifələr, nə vəzirlər, nə də onların övladları Dibilin acı dilindən qurtula bilmişlər [3, s.29].

Tarixi romanda bu şair haqqında çox geniş bəhs edən yazıçı danılmaz tarixi həqiqətləri əks etdirməklə bərabər, təsvir zamanı öz gözəl təsirli boyalarını da əsirgəməmişdir.

Dibilin acıdilliliyi ilə bağlı faktı romanda əks etdirən yazıçı nəql edir ki, vaxtilə hətta Misirdə böyük bir vilayətin valisi olmuş və dilini heç vaxt dinc qoymayan bu insanın qələmindən çıxan həcvlərdə o qədər zəhər olurmuş ki, əgər xəlifələrin əlinə keçsəydi, şübhəsiz, onu edam edərdilər. Onun vaxtilə Harun ər-Rəşidə, oğlu Əminə və Bağdadda özünü xəlifə elan eləmiş İbrahim ibn Mehdiyə yazdığı həcvlərin mövcudluğundan xəbərdar oluruq.

Əbu-l-Fərəc əl-İsfahani göstərir ki, Dibil ən gözəl şeirlərini əsasən əhli-beytə həsr edirmiş. Bu şeirlərindən birini götürüb Xorasan, İmam Rzanın (Əbul Həsən Əli ibn Musa) yanına yollanır. İmam Rza ona üzərində öz adı döyülmüş on min dirhəm pul verir. Sonra öz əbasını çıxarıb şairə bağışlayır. Bunu eşidən Qum camaatı əbanı onlara verməsi üçün şairə otuz min dirhəm təklif edir. Amma şair əbanı satmır. Belə olduqda onlar şairin yolunu kəsib əbanı əlindən alırlar və şairə 30 min dirhəm verirlər. Şair onlara günah işlətmələrini başa salır və deyir ki, əhd edib ki, bu əbanı heç kimə satmasın və qəbirdə əba ona kəfəni əvəz etsin. Əbanın bir qolunu şairə qaytarırlar. Vəfat edərkən həmin qolu Dibilin kəfəninə qoyurlar [3, s.29].

Bu tarixi faktı Barsislə karvansarada gecələməli olan Babəkə əbadan qalan parçaları bir-birinə calamağa çalışan şairin qulu Vadila bütün təfəsilatı ilə danışır. Sevincdən yerə-göyə sığmayan şair bu görüşdən iki gün sonra İmam Rzanın qəfil şəhid olduğunu eşidərkən qəşş edib özündən gedir. “...Üç gün sonra isə aqam İmamın qəbrini ziyarət eləmişdi, qucaqlamışdı o müqəddəs qəbri və qara torpağını göz yaşıyla suvarmışdı. Sonra üç dəfə o qəbrin başdaşını öpüb ayağa qalxmışdı və elə o gün qamış qələmini mürəkkəbə yox, ilan zəhərinə batırmışdı və xəlifə Məmunə elə bir həcv yazmışdı ki, əgər o gecə Tusdan qaçıb yola düşməsəydi, çox güman ki,

Məmun o həcvdən xəbər tutanda xəlifənin o iki nəfər saray cəlladı ki biri çox qoca, digəri çox cavandır, növbə ilə ağamı şaqqalayacaqdılar” [8, s.274].

Bir bələğət ustası kimi ərəb şeirini və ərəb dilini ən gözəl incilərlə süsləmiş şair Əbu Tamamın “Beytül ziyafət” evində keçirdiyi şeir məclisində şeir yarışması keçirilmiş. Deyişmə zamanı dara düşən şair Həsən ibn Atin Dibili özünə dost bildiyi üçün, həm də onun bədahətən gözəl şeir söyləmək bacarığı olduğu səbəbindən ravisini köməyinə gəlməyi üçün onun yanına göndərir. Söhbət əsnasında belə məlum olur ki, bu şairlərin hətta kölələri belə “istər İslamdanəvvəlki Cahiliyyə dövründən və istərsə də İslamdansonrakı ərəb şeirindən 30 min beyt əzbər” bilirlərmiş [8, s.280].

Ədibin yazdığı bu məlumat Nizami Əruzinin 1155-ci ildə tamamladığı “Çəhar məqalə” (“Dörd söhbət”) adlı əsərində təsdiqlənir. Belə ki, o dövrdə mövcud olan ənənələrdən danışarkən tanınmış ustad sənətkarlardan dərs alan gənc şairlərin ilkin mərhələdə əvvəlki dövrlər poeziyasından 20 min beyt, öz dövründə yaranan poeziyadan isə 10 min beyt əzbər bilmələrinin vacibliyi haqda soraq verilir [9, s.124].

Ənvər Məmmədخانlı Babəkin yaşadığı mühiti, dövrü kifayət qədər dolğun və düzgün çatdırmaq məqsədilə IX əsrdə geniş istifadə olunan dili əks etdirməyə çalışmışdır. Əsərdə yazıçı təxəyyülü ilə yanaşı, bol tarixi faktlardan yararlanan müəllif romanın dilini ozamankı dilə uyğunlaşdırdığına görə mütaliə zamanı bir çox anlaşılmayan arxaik söz və ifadələrə rast gəlirik. Məsələn: mülazim – nökar, forən – dərhal, qızıl çəlipalı – qızıl xaçlı, məxmur – kökü ətirli ot, cizyə – məğlub edilmişlərdən alınan bac şəklində maliyyə, arvana – erkək dəvə və s.

Əsərdə köhnəlib sıradan çıxmış, hal-hazırkı nitqimizdə işlətmədiyimiz keçmiş həyat tərzilə bağlı, eyni zamanda oxucuya anlaşıqlı olan “xəlifə”, “vəzir”, “xilafət”, “qulam”, “cariyə”, “cəllad”, “qazi”, “vəliəhd” və bu kimi kəlmələr əsərdə öz inikasını tapmış bu qəbil arxaik sözlərdəndir.

Əsərdən göründüyü kimi, yazıçının mürəkkəb, qəliz təhkiyə üslubunda işlətdiyi dilini anlamaq o qədər də asan iş deyil. Müəllifin ağır ləngərli, uzun mürəkkəb cümlələrdən, “və” bağlayıcısından, “bu” işarə əvəzliyindən, müraciət forması kimi “ey” və “ya” xitablarından bol-bol yararlanması nəzərə çarpır: “Bu, başlanğıc axtarışından salamat qalmış qəlpələrdir” [8, s. 131]; “Və səbir elə ki, tezliklə dostunu görəcəksən” [8, s.253]; “Ey Babək, əvvəla, mənim bədbəxt ağamın qamçı almağa belə dirhəmi yoxdur və kim axı öz çörək ağacına balta çalar?!” [8, s.274]; “Ya əmirəlmöminin, dübarə izin istəyirəm” [8, s.341].

Xalq yazıçısı Anar “Ənvər Məmmədخانlının “Babək” dastanı” adlı məqaləsində romanın məhz bu şəkildə yazılmasına bu cür aydınlıq gətirir: “Orta əsr Şərq nəsrinin üslub xüsusiyyətləri stilizə edilmişdir, mətnin ümumi ruhu, poetikası qədim salnamələrin, təzkirələrin, risalələrin təhkiyə formalarını xatırladır. Romanda fəsillərin adları da Füzuli “Leyli və Məcnun”undakı fəsil başlıqlarını – beytləri yada salır. Ümumən bütün mətn çox naxışlı, sıx ilməli Şərq xalisini andırır və bu mətnin hüsünü, özəlliyi və gözəlliyini tam dərk etmək üçün oxucudan müəyyən səy tələb olunur. Fəqət, bu dərin qavramanın nəticəsində alınan zövq o qədər lətif, incədir ki, düşüncələrimizdə, duyğularımızda salınacaq və uzun zaman qalacaq iz o qədər dərin ki, bu səyin, zəhmətin bahası ödəniləcək, mənəvi qazanc vaxt itkisindən qat-qat üstün olacaqdır” [8, s.12].

“Babək” tarixi romanında o dövrdə saraylarda xəlifələrə və onların ailəsinə təqdim olunan mətbəx də nəzərə çarpır. Tarixi romanda xəlifələr üçün açılmış süfrələrə gətirilən dadlı, ləziz nemətlərdən də söz açılır: “...Sonra yenə piyalələr Gəncə ulduzunun şərabı ilə dolub-boşaldı” [8, s.148]. Əsərdən belə məlum olur ki, Gəncə şərabı o zamanlar da çox məşhur imiş.

Və yaxud, təamlarla bağlı digər nümunəni diqqətinizə çatdırmaq istəyirik. Harun ər-Rəşid çox sevdiyi vəziri Cəfər Bərməkinin şiələrin qurduğu bir məclisdə onu Xorasanın istiqlalı ilə hədələməsi xəbərini alan kimi vəzirini öldürmək qərarına gəlir. Bu fikrini həyata keçirənədək üç gün ərzində, demək olar ki, heç nə yemir. Edam əmri icra olunduqdan sonra gümüşü təştin içində vəzirin başı onun hüzuruna gətirilir və yalnız o an ac olduğunu xatırlayan xəlifə qoca təbibə belə söyləyir: “Üç gündür hərdənbir ağzıma noğul atmaqdan ürəyim bulanır. Ya Cəbrayıl, sərəncam ver, süfrə açılсын və tapşır xarisə olsun o süfrədə və saqi bizə bir kuzə xoruz gözü “Soyuq ulduz” gətirsin...” [8, s.153].

İnsanların bu gün də sevdiyi şirniyyat növü olan noğulun o dövrdə də mövcudluğundan ağah oluruq. “Xarisə”yə gəlincə, müəllifin nəql etdiyinə görə, “xarisə” qızardılmış qiymədən hazırlanmış və bütün cah-calallı toy məclislərinin süfrəsində birinci və ən vacib bir xörək imiş... [8, s.153].

Buradan belə qənaətə gəlirik ki, ədib tarixi romanı yazarkən, əsasən, ərəb-fars tarixini öyrənməklə kifayətlənməmiş, onların məişəti, mətbəxi, adət-ənənəsi ilə də yaxından tanış olmuşdur.

Nəticə. Ə.Məmmədخانlının “Babək” romanı dövrün bədii tarixi inikası və tarixi obraza ədəbi baxışın müxtəlif tərəflərini araşdırmaq baxımından son dərəcə qiymətli əsərdir. Real tarixi şəxsiyyət kimi Babəkin obrazı həm milli azadlıq mübarizəsinin ideoloji-nəzəri əsaslarının yaradılmasının, eyni zamanda bu mübarizənin iştirakçılarının yetişdirilməsi və hərəkətin təsiredici qüvvəsinə çevrilməsinə şərait yaratması, birbaşa bu prosesə təkanverici rolunun inandırıcı və mərhələli bədii həlli Ə.Məmmədخانlının “Babək” romanında öz təsdiqini tapmışdır.

Əsərdə milli ideologiyamız olan azərbaycançılıq təbliğ edilir. Bu cəhət açıq şəkildə özünü büruzə verməsə də, əsərin ümumi ruhunda hiss olunur.

Babəkin mübarizəsi milli azadlıq üzərində qurulduğu, onun təsir gücü ədəbiyyatın sərhədlərini aşaraq daha geniş mənə kəsb etdiyi üçün öz qürur hissini hifz edib saxlayan insanın şüurunda dərin kök atmış milli mənsəbiyyətin, tarixi yaddaşın oyanmasına gətirib çıxarır. Azadlıq və mübarizlik ruhu ilə yoğrulmuş Babək obrazı sanki yazığının əlində tarixi söykənəcəyə, əsasən çevrilir və dövrümüz üçün vətəndaş tərbiyəsi baxımından diqqəti cəlb edən müraciətində millətin özünüdərkinə və azadlıq mübarizəsinin dirçəlişinə səsləyir.

Mövzunun dramaturji həlli son dərəcə maraqlı bir süjet üzərində qurulmuşdur. Hadisə və obrazların konfliktlər fonunda inkişafı finala qədər yüksələn xətlə aparılmışdır. Ə.Məmmədخانlının yaratdığı obrazlar mükəmməldir, təbiidir və inandırıcıdır. Eyni zamanda hər bir obraz və hadisənin əsas ana xəttə təsiri ustalıqla qurulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Məmmədخانlı əsəri qələmə almadan öncə həm mövzunu, real tarixi şəraiti və qəhrəmanlarını dərinlən öyrənmiş, tarixi həqiqətə

sadiq qalmağa çalışmaqda diqqəti çəkən süjet xətti yaratmış, faktları ümumiləşdirərək bədiiləşdirmiş, maraqlı səhnə həllini verə bilmişdir. Obrazların bitkinliyi, hadisələrin təqdimatında məharətlə inkişaf etdirilən konflikt, qarşılaşdırma və dramatik situasiyalar yaradılması, dialoqların ustalıqla qurulması müəllifin müraciət etdiyi tarixi hadisələri və Babək şəxsiyyətini yaxşıca əks etdirə bilməsinə xidmət etmişdir.

Ənvər Məmmədخانının “Babək” romanı tarixi faktlar baxımından zəngin əsərdir. Bir çox tarixi həqiqətləri bədii təxəyyülün dili ilə verməyə çalışan ədib tarixi hadisələrin əsiri olmamış, dövrü, mühiti və faktları yaradıcı şəkildə əks etdirmişdir.

Əsərdəki məlumatları tarixi faktlarla tutuşdurarkən yazıçının məxəzlərə müraciəti zamanı həqiqətə sadiq qaldığını, işlədiyi mövzunu və qələmə aldığı hadisələri, insanları bədii boyalarla canlandırarkən səmimi olduğunun şahidinə çevrilirik.

Ədibin əsas məqsədi bu gerçəklikləri bədii təxəyyül süzgəcindən keçirərək, keçmişlə bugünü ayırmadan tarixlə müasirlik arasında körpü yaratmaq idi.

“Babək” tarixi romanında öz inikasını tapmış hadisələr, adət-ənənələr də tarixi gerçəkliyə uyğun gəlir. Hətta yazıçı bunları o qədər incəliklə işləmişdir ki, tarixiliklə bədii təxəyyülün sərhədləri əriyib getmişdir.

Ənvər Məmmədخانının “Babək” əsəri janrına görə bədiiliyin elmiliklə, tarixiliklə qovuşduğu bir romandır. Bu əsərdə tarixi roman janrının bir neçə başlıca xüsusiyyəti hifz olunmuşdur. İlk öncə romanda tarixi hadisələrin və tarixi şəxsiyyətlərin mümkün qədər obyektiv əks olunması diqqəti çəkir. Bu, yazıçının tarixə, təsvir etdiyi qəhrəmanın həyat və mübarizə yoluna, onun yaşadığı dövrün tarixi hadisələrinə dərinlən bələd olmasından irəli gəlir. İkincisi, Ənvər Məmmədخانlı tarixi koloriti, məkanı və şəraiti düzgün təqdim etmiş, dövrün ab-havasını əsərdə kifayət qədər canlandırma bilmişdir. Bu, əsərin dilində, təhkiyə tərzində də hiss olunur. Üçüncüsü tarixiliklə müasirliyin vəhdəti məsələsidir ki, zənnimizcə, bu əsər daha çox müasir Azərbaycan oxucuları üçün yazılmışdır. Belə ki, ən şirin nemətin azadlıq olmasını dərinlən dərk edən, duyan oxucu üçün çox böyük qanlar bahasına əldə etdiyimiz müstəqilliyimiz daha qiymətlidir, daha əzizdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Cəfərzadə Ə. Babəkin bitməmiş dastanı. // “Ədəbiyyat qəzeti”, 18 mart 1994
2. Hüseynova M. XX əsr Azərbaycan nəsrində lirik-psixoloji üslub və sənətkar fərdiyyəti. Bakı: Elm, 2009, 292 s.
3. Əbu-l-Fərəc əl-İsfəhani. “Kitəb əl-əğani”. 18-ci cild, Misir: Et-taqaddum mətbəəsi, 1323 hicri ili, 221 s.
4. İsmayılov Y. Ənvər Məmmədخانlı. Bakı: Elm, 2000, 164 s.
5. Quliyev V. Azərbaycan yazıçılarının X Qurultayında məruzə. // “Ədəbiyyat qəzeti”, 7 noyabr 1997
6. Mehdi Hüseyn. Ədəbiyyat və sənət məsələləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958, 612 s.
7. Məmmədخانlı Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. İkinci cild. Bakı: Yazıçı, 1985, 324 s.
8. Məmmədخانlı Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya press, 2005, 416 s.

9. Nizami Əruzi Səmərqəndi. Çahar məqalə (rus dilinə çevirəni İ.Bayevski və Z.Voroceykina). Moskva, 1963 (rus dilində), 143 s.

Natavan Mustafæva

**The historical reality and the imagination of the writer in
the work “Babek”**

by Enver Mammadkhanly

S u m m a r y

The novel “Babek” which above the outstanding Azerbaijani writer Enver Mammadkhanly worked for many years, is original and close to the historical reality compared to the other works devoted to Babek, the hero of the Azerbaijani people. In spite of the reality of the representation of all the historical events in the work sometimes we meet the overstatements in the novel, but they do not harm to the historical content of the novel.

Натаван Мустафаева

**Историческая правда и воображение писателя
в произведении “Бабек”**

Энвера Мамедханлы

Резюме

Роман “Бабек”, над которым выдающийся азербайджанский прозаик Энвер Мамедханлы работал в течение долгих лет, отличается оригинальностью и близостью к исторической действительности по сравнению с другими художественными произведениями, посвященными Бабеку, герою азербайджанского народа. Несмотря на реальность изображения всех исторических событий в произведении, порой мы сталкиваемся и с синтезом образного воображения писателя с реальностью. Временами в романе встречаются преувеличения, но они не наносят никакого ущерба историческому содержанию романа.